

יונתן ד' סרנה

מצות מנישביץ ורבי ארץ הקודש

מחקר ביחסי הגומלין בין עסקים, צדקה ואמונה

כל מחקר, שנושאו אמריקה וארץ הקודש, מן הדין שייפתח בפרופ' משה דייוויס, שחנך את התחום הזה, הנחה אותו, גייס כספים לקידומו ועמל ללא ליאות לפתחו ממש עד יומו האחרון. עניינו של פרופ' דייוויס היה במה שקרא לו "ארץ הקודש בהיסטוריה הרוחנית האמריקנית", מונח שהוא הגדירו כחובק את "הקשת הרחבה של ההיסטוריה הדתית, התרבותית והאתנית – את מיצבור ההחלטות המוסריות, האתיות והיצירתיות שנתקבלו על ידי פרטים וקבוצות".¹ הוא ביקש "לשרטט את טביעת החותם ההיסטורית והעכשווית של רעיון ארץ הקודש ברוח האמריקנית".

כאן אני רוצה להתמקד בממד נוסף של יחסי אמריקה – ארץ הקודש, אגב בחינת חקר אירוע מרתק, שמעורבים בו משפחת עסקים אורתודוקסית באמריקה, רבנים ירושלמים ותעודת כשרות רבת ערך שקשרה אותם יחד. במיוחד רצוני לחקור מערכת יחסים סימביוטית שהתפתחה בעשורים הראשונים של מאה זו בין חברת ב' מנישביץ, שנודעה בעת ההיא בראש ובראשונה בגין המצות שייצרה, לבין ההנהגה הדתית בארץ ישראל. מערכת יחסים זו יתגמלה את שני הצדדים, לא רק באופן רוחני, אלא, כפי שניווכח, גם באופן חומרי מוחשי. מסמך משפטי חריג חושף את מורכבות המניעים של יחסים אלה בין אמריקה לארץ הקודש ומאפשר להבין יותר מאי פעם בעבר כיצד עסקים, צדקה ואמונה פעלו כולם הדדית לרווחת כל הצדדים.² המחקר מוסיף ובוחר כיצד הברית הזאת והאחרות הקשורות בה בין מנהיגים אורתודוקסים בארץ ישראל ובארצות הברית גרמו להעתקת מרכז הכובד בחיי היהדות האורתודוקסית ממזרח אירופה למרכזים החדשים בציון ובאמריקה.

תחילת הסיפור ב-1886, עת בער מְנִישְׁבִּיץ (מוזכר תכופות בתור דב בער) היגר לסינסינאטי, אוהיו, מן העיר ממל, אזי בשלטון פרוסי.³ הקהילה היהודית בממל היתה חדשה יחסית – היתר ליהודים להתיישב שם ניתן רק במאה ה-19 – ורוב יהודי ממל, בכללם המנישביצים, היו מהגרים מרוסיה ומפולין. בער עצמו נולד בסְלֶנְט.⁴ בתקופת נעוריו של בער מנישביץ היתה ממל מקום מושבו של ר' סְלֶנְקֶר (שחי שם מ-1860 עד 1879). לפי המסורת המשפחתית היה בער "אחד מתלמידיו היותר אהובים... ותודות ללמדנותו ולמסירותו זכה להערכה רבה כדי כך שהגאון מסלנט מינהו לשוחט

גירסה קודמת של חיבור זה הושמעה באוניברסיטה העברית ב-25 במאי 1999 כהרצאה ע"ש סטיפן ס. וייז בלימודי אמריקה – ארץ הקודש, בחסות משותפת של אוניברסיטת ברנדייס והמכון ליהדות בת זמננו באוניברסיטה העברית, לזכר פרופ' משה דייוויס ומרת רוזמרי קְנֶנסקי.

אישי שלו.⁵ יסודות שונים בהמשך חיי מנישביץ העידו על השפעת תנועת המוסר. אין לדעת מה בדיוק הניע את בער ואשתו נְּשָׁה (נטלי) לעקור עם שלושת ילדיהם הרכים מממל לארצות הברית. לפי מקור אחד, יהודים בסינסינאטי, שמוצאם מסאלאנט, בני עירו של אבי בער, יחיאל מיכאל מנישביץ, זקוקים היו לשוחט, וביודעם כי בער הוא שוחט מוסמך ואיש כבוד, שילמו את הוצאות בואו לאמריקה עם משפחה. בעת ההיא כיהן בסינסינאטי ר' אליהו הילקוביץ מסאלאנט, קרוב משפחה של מנישביץ. מה שמעניק סבירות להשערה זו. אפשרות אחרת היא, שמנישביץ היגר לארצות הברית בעקבות גירוש ה"רוסים" (קרי: היהודים) מממל בפקודת שלטונות פרוסיה (כצעד תגמול נגד השלטונות הרוסים על גירוש הפרוסים מקובנו).⁶

היתה הסיבה אשר היתה, ב-1888, אחרי שנים אחדות כשוחט ובודק, ורוכל לעת מצוא, פתח מנישביץ בית חרושת למצות בסינסינאטי. היה זה עיסוק נפוץ בקרב מהגרים יהודים, במיוחד כאלה שהוסמכו לשחיטה, שכן גם המצות היו מאכל יהודי שהכנתו הוסדרה במפורט על ידי ההלכה והצריכה פיקוח. יתרה מכך, הביקוש למצות עלה בארצות הברית בהתמדה בהתאם לגידול האוכלוסייה היהודית שם, והתעשייה בכלל היתה בעיצומה של השְׁתַּנוּת גדולה. עד לאמצע המאה ה-19 נאפו רוב המצות על ידי בתי הכנסת שהתקינו תנורים מיוחדים לתכלית זו, או (כפי שקרה לימים בניו יורק) התקשרו בחוזים עם מאפיות מסחריות ופיקחו על עבודתן. עם קריסתה של קהילת בית הכנסת המאורגנת וריבוי מספר

הביקוש למצות עלה בארצות הברית בהתמדה בהתאם לגידול האוכלוסייה היהודית

בתי כנסת בקהילות היהודיות החשובות באמריקה, הסירו בתי כנסת אלה מעצמם רבים מתפקידיהם הקהילתיים בעבר (בכלל זה האחריות לענייני רווחה, מקוואות ובשר כשר) ובתקופה זו, באמצע המאה, החלו לפעול אופי מצות עצמאיים.⁷

פְּשֵׁרוֹת המצות שייצרו האופים העצמאיים היתה נושא לפולמוס קהילתי. כך, למשל, בסינסינאטי, ב-1862, פירסמו יהודים אורתודוקסים אזהרה פומבית שלפיה אופה מצות בשם מר שמעון "בשום פנים אינו מתנהג בהתאם לדרישות ההלכה", על כן המצה מתוצרתו היא "חמץ... ואין הבדל בינה לבין לחם שמוכר אופה כלשהו". בדומה קבל הרב משה ויינברגר מניו יורק, שבשנות ה-80 "רוב יהודי ניו יורק אכלו מצות שנאפו מקמח רגיל המצוי בשוק ולא מ"קמח שמורי".⁸ על רקע זה קל להבין איך נולד במוחו של יהודי חרד כבער מנישביץ הרעיון להיכנס בעצמו לעסקי המצות. הואיל והביקוש גבר ויהודי המקום ממוצא ליטאי בטחו בו שהוא מקפיד בענייני כשרות, נשקפו לעסק סיכויים טובים.

עד מהרה קמה למנישביץ תחרות בחצר האחורית שלו עצמו. בתחילת עשור ה-90 יתגלתה מחלוקת בין ידידו ושאר בשרו ר' הילקוביץ לבין רב חדש בעיר, כמעט בוודאות ר' שמעון (רש"י) פינקלשטיין (אביו של ר' לואיס פינקלשטיין המפורסם ממנו, לימים נגיד הסמינר התיאולוגי היהודי). כתוצאה מהמחלוקת נכנס פינקלשטיין עצמו לעסקי המצות כמתחרה למנישביץ. זה האחרון פנה במכתב אל אביו בסאלאנט וביקש את עזרת הרב הדגול של אותה קהילה, כי אחרי הכל עלול היה פינקלשטיין לנשלו ממקור

פרנסתו (הוא היה מסיג גבול). ואולם, מה שקיבל מאביו בתשובה לא היה אלא מוסר שמוז, הטפת מוסר אבהית. "השלם איתו", כתב יחיאל מיכאל לבנו והזהירו, במיטב מסורת ר' ישראל סלנטר, מפני כל רדיפת כבוד ומעורבות במריבות ובמחלוקות, "גם אם ייראה לך שזאת מחלוקת לשם שמיים".⁹ העצה היתה טובה, כי לא כממל או כסלנט היתה סינסינאטי ולא ניתן לסגור עסקי מתחרים, אפילו זה רצון הרבנים. הדרך היחידה שנותרה למנישיביץ לעשות חיל בכלכלה הקפיטליסטית של אמריקה היתה השגת יתרון בתחרות, משמע: (1) להוריד את עלות ייצור המצות שלו כדי ששולי הרווח יהיו גבוהים יותר; או (2) לייצר מצות טובות יותר, אשר איכותן גבוהה יותר ולכן הן מבוקשות יותר; או (3) לשפר את דימוי המצות שלו כדי שאנשים יחשבו שהן עולות באיכותן על אלה של המתחרים ולא יבחרו לקנות. מנישיביץ השכיל ללכת בכל שלוש הדרכים האלה לעבר ההצלחה, וכפי שניווכח, היה לארץ הקודש חלק באסטרטגיה הזאת.

מה שחשוב ביותר: מנישיביץ הנהיג שורת שיפורים והמצאות שחוללו מהפכה בתהליך אפיית המצות בעולם כולו. בצפותו מגמה שתהיה רווחת מאוד במאה העשרים, הוא רתם את הטכנולוגיה המודרנית בשירות הדת ואימץ פיתוחים חדשניים, כמו תנור לאפיית מצות

המוסק גאז (שאפשר פיזור יותר אחיד של החום ובקרת החום) ובהמשך את תנור האפיה "הנוסע-מסיע". זאת היתה מערכת חשובה ביותר (נרשמה כפאטנט) של רצועת הובלה, שבקצה האחד שלה הוכנס הבצק אשר נע משם לאט דרך תאי התנור והופיע בקצה האחר בדמות מצות אפויות במידה אחידה וזהות בגודל ובצורה. לזכות יעקב אוריה, שירש את אביו כנשיא חברת מנישיביץ, בעקבות מותו בטרם עת בשנת

מנישיביץ רתם את הטכנולוגיה המודרנית בשירות הדת

1914, רשומים חמישים ויותר פאטנטים, בכללם העין האלקטרונית שמנתה אוטומטית את מספר המצות הארוזות בקופסה בקצב של 600 לדקה, וכן חידושים באריזה ו"מכונת מצות" שתיאר אותה ב-1938 כ"יחידת המיכון הגדולה והיקרה ביותר במאפיה כלשהי בעולם".¹⁰ תודות לכל החידושים האלה יכול מנישיביץ לייצר יותר, בעלות נמוכה יותר, בשיעור שבירה נמוך יותר ובצורה אחידה ונאה למראה יותר מכל מה שנתאפשר קודם.

התוצאה היתה לא פחות ממהפכה בענף המצות, שהתאפיינה בשלוש תמורות עיקריות: (1) אם לפנים היתה המצה עגולה, סגלגלה או בעלת צורה מקרית,¹¹ הרי עתה נהיתה (בעיקר בגלל אילוצי הטכנולוגיה והאריזה) רבועה; (2) אם לפנים היתה לכל פרוסת מצה צורה, מירקם ומראה משלה – לא היו שתי פרוסות זהות (במידה רבה כמו המצה השמורה כיום) – הרי עכשיו היו כל המצות שבקופסה זהות במראה, במירקם ובטעם, לאמור, על המצות עבר תהליך שיכלון, תיקון ומיכון (מתקשר במושגינו עם מהפכת הניהול האמריקנית שחולל פרדריק וינסלאו טיילור) ומצות מנישיביץ נהיו מוצר מאיכות ייחודית, על כל מה שמשמע מכך; (3) ואם לפנים היו המצות מצרך מקומי במהותו, מיוצרות לפי הצורך בכל קהילה יהודית ולא הובלו למרחקים גדולים מחשש שבירה, הרי עתה נהיו המצות מוצר כל-ארצי ואחר כך בין-לאומי – ממש כמו חטיפי דגנים או סבון. במרוצת הזמן, ביחד עם תוצרת הורוביץ-מרגרטן, גודמן וסטרייטס, הגדיל מנישיביץ את הנתח שלו בשוק, תוך ניצול מרבי של יתרונו ביכולת לאפות מצות

בייצור המוני, ואופי מצות שלא היה לאל ידם להתרבות בכתו מהענף. בקנה מידה הרבה יותר גדול עשתה זאת, בערך באותו זמן עצבא. הברית 'פרוקטור אנד גמבלי' מסינסינאטי ליצרנים מקומיים של סבון וחומרי ניקוי.

ואולם היה פה הבדל קריטי, חשוב ביותר מן הזווית הדתית. שכן במקרה המצות היה צורך לעמוד בשני מבחנים משמעותיים מאוד, לפני שיכול מנישביץ להפיק תועלת מלאה מן החידושים הטכנולוגיים והעסקיים ולתרגמם להצלחה מסחרית. ראשית, החברה הצטרכה להתעמת עם התנגדות חוגים רחבים לשינוי מוצר השייך להלכות חג הפסח. המצות, ככלות הכול, ביטאו ועוררו תחושה של מסורת: בהיותן. כלשון ההגדה, "לחמא עניא די אכלו אבהתנא בארעא דמצרים" וקשה היה ליישב את "לחם העוני" עם המצה החדשנית ה"רבועה". החברה נאלצה למצוא דרך להציג את המצות שלה לא רק כמעולות אלא גם כ"מסורתיות" ואוטנטיות מנקודת ראות דתית. שנית, החברה היתה חייבת להתמודד עם התנגדותם של רבנים ידועים למצות שמיוצרות במכונה. בעת שרשם מנישביץ פאטנט על מכונת המצות שלו, כבר יצאו רבנים אירופים בכל כובד משקלם נגד מכוונות מצות מכל סוג שהוא. **במודעה לבית ישראל** שפירסם ר' שלמה קלוגר מברודי ב-1859 ואחר כך בתגובות רבנים כמו חיים האלברשטאם מסאנץ, הרבי מגור ורבנים אחרים, נאסרו המצות מתוצרת מכונה בלשון בוטה שהגדירה אותן כחידושים דתיים שחובה לבערם.¹² ואולם, רבנים חשובים אחרים, בראשות הפוסק הנודע יוסף שאול נתנון ועימו רבנים מקראקוב, ישראל ליפשיץ מדאנציג ואחרים, הגנו בתוקף על מכונת המצות. בשלהי המאה התשע-עשרה הופיעו מכוונות מצה פרימיטיביות מסוגים שונים וזכו להתקבל ברבים. אבל בשל ריבוי הפנים של הסוגיה והלהט הרגשי שהשקיעו במחלוקת שני הצדדים, היו למנישביץ כל הסיבות לדאגה בקשר להתקבלות מצותיו. כדי שיעליו בשוק הוא נזקק להכשר רבני כבד משקל.¹³

זה מביא אותנו סוף סוף לארץ הקודש. בתחילת המאה העשרים פיתח בער מנישביץ קשרים אמיצים עם ירושלים. הוא שלח שניים מבניו ללמוד שם. הירש החל לימודיו ב-1901, בהיותו בן עשר בלבד, ונשאר בארץ ישראל שלוש-עשרה שנה, שבהן למד בשיבות עץ חיים (1901-1907), תורת חיים (1908-1910) ומאה שערים (1910-1914). מאקס, הגדול ממנו בשנתיים, למד בבית ספר רגיל בסינסינאטי ורק אחר כך הפליג לארץ ישראל. גם הוא הכשיר עצמו לרבנות בישיבת עץ חיים. שני הבנים נשאו נשים ממשפחות ידועות שם בירושלים – מאקס את יהודית כהן ב-1907 והירש את שרה וולף ב-1910. למנישביצים היו "קשרי החיתון שלהם עם המשפחות המיוחסות ביותר בעיר הקודש" מקור גאוה והירש מנישביץ תמיד התפאר בשמות הרבנים שלמד אצלם בירושלים. אף כעבור 25 שנה התיאור הרשמי של קורות חייו ב-*Who's Who In American Jewry* מנה את שמות הרבנים, שאחדים מהם, במיוחד יצחק בלאזר, היו דמויות מפורסמות בתנועת היוסר.¹⁴

לבד מקשרים לימודיים ומשפחתיים תרמה משפחת מנישביץ רבות למטרות צדקה בארץ ישראל. הירש מנישביץ, בעודו לומד בירושלים, אירגן חברת גמילות חסדים, קרן ביקור חולים וקרן עזרה לנצרכים וכיהן בהנהלת יכול אמריקה.¹⁵ במות אבי המשפחה בער מנישביץ ב-1914, יסדו בניו ישיבה קטנה בירושלים וקראוה על שם אביהם:

"ישיבת ר' בער מנישביץ". לאורך השנים גילה הבן הירש ענין מיוחד בישיבה, וחברת מנישביץ העניקה לה תרומות שנתיות בסכומים שבין 1,250 ו-3,300 דולר.¹⁶

העובדה שהישיבה נשארה את השם מנישביץ מוזרה משהו. אף אחת מן הישיבות הידועות בארץ ישראל, בכללן אלה שלמד בהן הירש מנישביץ, לא נקראה בשם משפחה ותמוה מדוע נבדלה ישיבת מנישביץ. מדוע לא נקראה, למשל, ישיבת ר' דב בער? ב-1948, במהלך דיון משפטי (שאידרש לו להלן), ניתן טעם חושפני. "בוגרי הישיבה", אמרה חברת מנישביץ בבית המשפט, "מכהנים כרבנים בארץ ישראל, באירופה ובדרום אמריקה. השם מנישביץ נקשר בהם והם מסייעים להזים את הרושם שנוצר אצל יהודים אורתודוקסים באירופה, כאילו המצות האמריקניות המיוצרות במכונה אינן כשרות". לשון

אחר: ישיבת מנישביץ היתה חלק ממה שתגלה כאסטרטגיה מקיפה לנצל את היוקרה של רבנים מארץ ישראל למתן הכשר למצות החדשניות מתוצרת מנישביץ. הרבנים שהורו בישיבת מנישביץ אישרו את המצות המיוצרות במכונה לצריכה בחג הפסח ומפעל מנישביץ אף סיפק את המצות שהוגשו בישיבה בפסח. ואכן, לפחות לפי הבנת החברה, היווה קיום הישיבה חלק חשוב באסטרטגיה השיווקית שלה וכביטוי לכך הופיעה בהבלטה באחדים מפרסומי מנישביץ. כך, לדוגמה, התהדרה

הקשרים עם ארץ ישראל סייעו להוכחת הכשרות של מצות מנישביץ

החברה בהישגים של תלמידי הישיבה. היא טענה שבזכות הישיבה מפורסם השם מנישביץ בארץ הקודש ובאורח כללי קישרה את עצמה עם "המאמץ להפיץ תורה".¹⁷ מכאן השתמע ברורות לכל, כי השם מנישביץ, המורשש היטב בארץ הקודש, מייצג סוג של עסק משפחתי שומר מצוות ונודב לצדקה, שעל כשרות המצות מתוצרתו ניתן לסמוך ללא חשש.

מיד לאחר מלחמת העולם הראשונה כוננו המנישביצים חוליית קישור נוספת בינם לבין רבני ארץ ישראל. הם הביאו מירושלים את ר' מנדל מ' הוכשטיין, בן אחד ממורי של הירש מנישביץ בזמנו, ומינוהו למשגיח כשרות במאפייתם בסינינאטי (הוא כיהן גם כרב עדת 'אנשי שלום'). לימים, כשעקרה החברה לניו ג'רזי, הלך ר' הוכשטיין עימה וכיהן בנוסף גם בברוקלין כרבה של הקהילה שנקראה בשם היאה 'בני ארץ ישראל'.¹⁸ גם ממחווה צנועה זו אנו נמצאים למדים על המשך דפוס ההדדיות שאיפיינו, כך אני טוען, את מערכת היחסים בין משפחת מנישביץ ורבני ארץ הקודש. המנישביצים תרמו כספי צדקה, סיוע לישיבה ירושלמית, משרה לרב הוכשטיין וקשרים אישיים הדוקים עם דמויות אורתודוקסיות בולטות בארץ הקודש. בתמורה זכו להכרה כמשפחה יראת שמיים ומצותיהם מתוצרת מכונה קיבלו הכשר רבני ומוניטין, גם באירופה, ככשרות קצת יותר מכל המצות האחרות מסוגן. סבתי הדתית בלונדון העדיפה, מן הטעם הזה בדיוק, מצות מנישביץ על פני מוצרים אנגליים מקומיים. דבר זה ראוי לציון מיוחד, אם נזכור שאמריקה הצטיירה בעיני יהודים אורתודוקסים, באופן מסורתי, בתור "א טרייפנע מדינה". ההכשר הרבני מילא כאן תפקיד משמעותי וחברת מנישביץ לא היססה להכריז עליה ברמה. כך, למשל, העיד ר' מאיר דון פולוצקר ב-1929 על היות מצות מנישביץ כשרות במידה שאין למעלה ממנה. "החברה הזאת", הכריז, "ניתן לסמוך עליה מכיוון שאין למצוא נאמנה ממנה". ובאופן חושפני הוא בחר לשבח במיוחד את "ההשגחה המתמדת של חכמי ירושלים" (קרי:

ר' הוכשטיין). המצה מתוצרת מנישביץ אף היתה היחידה בעולם שקיבלה הכשר מאיחוד הרבנים האורתודוקסים באמריקה בין שתי מלחמות העולם. החברה עצמה הודתה, כי "הקשרים עם הישיבה בארץ ישראל סייעו במידת מה בקבלת ההכשר השנתי מן האיחוד". החברה מנתה גם את הרב אי"ה קוק ומאוחר יותר את הרבנות הראשית בישראל בין אלה שנתנו את ערובת הכשרות שאין גבוהה ממנה. ההכרה הזאת לא הצטמצמה לרבני ירושלים בלבד. החוברת **כשרות אצל מנישביץ** הרחיקה לכת עד כדי לטעון, כי הרב מאיר שפירא מלובלין, מייסד ישיבת חכמי לובלין והדף היומי, "אכל כל השנה מצות מנישביץ בלבד" הואיל ו"אף פעם לא היה בטוח לחלוטין בכשרות הקפדנית של הלחם".¹⁹

עם שאני מצביע על דמוס ההדדיות הזו, בוודאי אין בכוונתי לפקפק במניעים הזולתיים, הפילנטרופיים והציוניים של בני בית מנישביץ. עניינם בצדקה, אהבתם את ארץ ישראל ותמיכתם בציונות הדתית – נעלים הם מכל ספק. הירש מנישביץ הקדיש את רוב פעילותו הציבורית למטרות צדקה אורתודוקסיות,

שרובן, אף כי לא כולן, נקשרו בארץ ישראל. אחיו, מאקס מנישביץ, ביקש לקדם את פיתוחו התעשייתי של היישוב ובשנות ה-20 העלה תכניות יומרניות להקמת בתי חרושת למצות, לאטריות ולמקרונים ומלון כשר בירושלים.²⁰ כל כוונתי היא להביע את הדעה, שיחסי הגומלין בין צדקה, עסקים ואמונה היו מסובכים הרבה יותר משאנו תופסים לפעמים, ושבהקילה האורתודוקסית במיוחד עשויים השלושה להיות קשורים זה בזה קשר סימביוטי: כל אחד מטפח את האחר ותודות למערכת של מחויבויות הדדיות יוצא כל אחד נשכר. בנוסף, במקרה המסוים של המצות, מיטיבה מערכת זו של יחסי הגומלין להסביר כיצד המצות הרבועות מייצור מכונה זכו באישור רבני (למרות קיומה של התנגדות ניכרת) ובמהלך המחצית הראשונה של המאה ה-20 נהיו תקניות ונפוצות. מצות מנישביץ יחד עם מספר מותגים בין-לאומיים אחדים, בכללם, בעת האחרונה, מותגים ישראלים, שולטים כיום בשוקי מצות הפסח ברחבי העולם.

הרבה ממה שתיארתי לעיל לא היה נודע, אלמלא מקרה שנדון ב-1948 בבית משפט אמריקני למיסוי. המקרה שופך אור על ההיבטים המרכזיים ביחסים שבין משפחת מנישביץ וארץ הקודש ומוכיח שמשפחת מנישביץ יצרה במחשבה תחילה זיקה בין סיוע

פילאנטרופי לארץ ישראל לבין הצלחת החברה שלה. המקרה התעורר כאשר מינהל ההכנסות האמריקני כבר בזכות חברת מנישביץ לנכות סכום ששילמה לשיבת מנישביץ, בתור "הוצאה עסקית רגילה ונחוצה". תחת הגדרה אחרת לא היתה החברה יכולה לנכות את הסכומים האלה, שכן הישיבה הירושלמית לא ענתה על הקריטריון של ארגון צדקה ("שהתרומות שתורמות לה חברות מנוכות") לפי חוק המס התקף בעת ההיא. חברת מנישביץ נאבקה בעמדת סוכנות גביית המס ואגב כך העלתה את הטענה, שלתרומותיה לשישיבה היתה זיקה ישירה לעסקים שלה והן ניתנו (כלשון החוק) "בציפיה סבירה של החזר כספי שקול כנגד סכום התרומה". החברה, במהלך טיעוניה, הציגה בגלוי כמה מן היתרונות שהביאו לה תרומותיה, בכללן, כאמור, עזרתן ב"התגברות על הרושם... שהמצות האמריקניות המיוצרות במכונה אינן כשרות" וכן התועלת שהביאו התרומות בפרסום המוצר של החברה. "התשלומים לתמיכה בישיבה", סיכמה החברה בגלוי לב, "נעשו ממניעים משולבים של דת, צדקה, עניין אישי ועניין עסקי". בית המשפט קיבל את הטיעון. "אף שאין ספק שהתרומות לסמינר ניתנו ממניעים מורכבים", נאמר בפסקתו, "הניכוי חוקי, הואיל והתקיימו מטרות עסקיות ברורות במידה סבירה שצריך היה לשרת אותן, והכוונה לשרת אותן מתבררת במידה מספקת מן הרשומות."²¹

לסיכום: האפיזודה שתיארתי כאן מעניינת כשלעצמה, בתור מחקר לדוגמה ביחס הגומלין בין עסקים, צדקה ואמונה, וגם במה שהיא חושפת על הדרך שבה חידושים דתיים כמו מצות רבועות מייצור מכונה שינו את פני תעשיית המצות, קיבלו אישור רבני וכתוצאה מכך זכו להתקבל בציבור הרחב. מה שמעניין, במונחי אמריקה וארץ הקודש, זה כיצד השתמשה חברת מנישביץ בדמויות רבניות בירושלים כדי להשיג את היעד הזה. היא לא ניסתה לזכות באישור כזה ובתמיכה כזאת מצד רבני ארץ מוצאו של בער מנישביץ, ליטא. מניעים מסורתיים, דתיים וציוניים, עשויים לספק הסבר מניח את הדעת, אבל סבורני שפעל כאן גם גורם נוסף. שכן הפנייה של מנישביץ לציון סימנה קריאת תגר על ההגמוניה הרבנית המזרח-אירופית במאה התשע-עשרה, עם הופעת שני המרכזים החדשים של חיים יהודיים – אמריקה וארץ ישראל. יחסי הגומלין בין מנישביץ ורבני ארץ הקודש, שהיטיבו עם שני הצדדים, היו חלק ממסכת רחבה יותר של יחסים, שהכריזה על אי תלותה של יהדות אמריקה במימסד הרבני והאירופי ועל שאיפתה למלא תפקיד משמעותי בחייה היהודיים. ייסוד "כולל אמריקה תפארת ירושלים" ב-1896 משקף משהו מדינמיקה זו עצמה ולא במקרה כיהן הירש מנישביץ זמן מה בהנהלת הכולל. מסיבות דומות, יש להניח, בחרו הרבנים האורתודוקסים באמריקה להוציא לאור את ספריהם הכתובים עברית בארץ ישראל ולא באירופה.²² לרבני היישוב היו, כמובן, סיבות משלהם להעתיק את מרכז החיים היהודיים מאירופה והיו להם כל הסיבות לשתף פעולה לתכלית זו עם יהדות אמריקה, מה גם שזו גילתה מידה מופלאה כל כך של נדבנות ומסירות לצורכי ציבור.

הברית שהתפתחה אז בין מנהיגים אורתודוקסים באמריקה ובארץ ישראל נמצאה, ברבות הימים, מועילה לשני הצדדים ועקבית מאוד. ואומנם, היחסים בין עסקים, צדקה ואמונה, והקשרים בין אנשי עסקים יהודים לבין רבנים אורתודוקסים באמריקה ובישראל הינם סוגיות רלוונטיות בחיים היהודיים עד היום הזה.

- Moshe Davis, "The Holy Land Idea in American Spiritual History," *With Eyes* 1
:אצל toward Zion. Moshe Davis, (New York: Arno, 1977) 3.
Moshe Davis (ed.), *America and the Holy Land: With Eyes Toward Zion—IV*
"divisions"] ל- [החלטות] "decisions" שם נהפך (Westport: Praeger, 1995) 11
R.T. Handy, "The America-Holy Land גם עיין גם [מחלוקות] – אולי מעידה פרוידיאנית. עיין גם
Studies Project: A Personal Statement," *With Eyes Toward Zion—III*, Moshe Davis
and Yehoshua Ben-Arieh (eds.), (New York: Praeger, 1991) p. 35.
- B. Manischewitz Company, Petitioner, V. Commissioner of Internal Revenue,* 2
Respondent 10 T.C. 1139, June 22, 1948.
- 1885 Manischewitz Jacob Uriah, *Who's Who in American Jewry* 3 (1938) Liii, 3
כשת ההגירה, אבל מקורות אחרים מתייחסים ל"אמצע שנות ה-80" ואילו מסמכים ב-
American Jewish Archives (n.6) מדברים על 1886.
- יוסף שולמן, "ממל", *יהדות ליטא*, תל-אביב 1967, 3:281-83, עיין גם עמ' 195. 4
- Immanuel Etkes, *Rabbi Israel Salanter and the Mussar Movement: Seeking the Torah* 5
of Truth (Philadelphia: Jewish Publication Society, 1993) pp. 242-255; *Kashrut at*
Manischewitz (B. Manischewitz Co, 1955) 1; "Rabbi Dov Behr Manischewitz"
www.manischewitz.com/108years.htm) הביוגרפיה הקצרה ביהדות ליטא, עמ' 195,
מזכירה רק ש"שירת" אצל הרב ישראל סלנטר וקיבל ממנו הסמכה כ"שוחט ובודק".
- Gerald Taft, "Background of Letters of Dov Behr Manischewitz and Family" 6
Correspondence Files, מכתבי מנישביץ למשפחתו ברוסיה, (December 14, 1987)."
American Jewish Archives, Cincinnati, OH; Masha Greenbaum, *The Jews of*
Joan Nathan עם גם *Lithuania* (Jerusalem: Gefen, 1995) p. 285;
"The Bread of Our Affection," *Moment* 20 (April 1995) p. 31; idem, *Jewish Cooking*
in America (New York: Knopf, 1994) p. 107. ראוי לציין כי "ירי אליהו השל" המוזכר
Dov Behr עיין: פעמים חוזרות ונשנות במכתבי דב בער, הוא כמעט בוודאות הילקוביץ. עיין:
Manischewitz to Yechiel Michael Manischewitz (April 27, 1887) Manischewitz
Jonathan D. Sarna and Nancy H. Klein, *The Jews of Cincinnati* :letters עם:
(Cincinnati: Center for the Study of the American Jewish Experience, 1989, 67, 89.
- Moshe D. Sherman, "Bernard Illowy and Nineteenth Century American" 7
Orthodoxy," (Ph.D., Yeshiva University, 1991) pp. 30-31; Hyman B. Grinstein,
The Rise of the Jewish Community of New York 1654-1860 (Philadelphia: Jewish
Publication Society, 1945) pp. 306-310.
- Barnett R. Brickner, "The Jewish Community of Cincinnati Historical and" 8
Descriptive 1817-1933," (Ph.D., University of Cincinnati, 1933) p. 122; Jonathan
D. Sarna (transl. & ed.), *People Walk On Their Heads: Moses Weinberger's Jews*
and Judaism in New York (New York: Holmes & Meier, 1981) p. 73.
- Manischewitz letters. correspondence (פברואר 1892) י.מ. מנישביץ אל משה מנדל מנישביץ
files, AJA. לימים נהיו משפחות מנישביץ ופינקלשטיין קרובים כתוצאה מקשרי חיתון. 9

10 עיין הפאטנטים 673, 930 (גרשמו ב-21 באוקטובר 1907) ובמיוחד 555, 1,169 (גרשמו ב-28 באוקטובר 1911) "Jacob Uriah Manischewitz," *Who's Who in Kashrut at Manischewitz*, 1-2. וכן *American Jewry* 3 (1938-39), Liii.

11 היו שייחסו משמעות דתית לצורה העגולה, עיין י, די אייזנשטיין, אוצר דינים ומנהגים (New York: Hebrew Publishing Co., 1917) p. 248.

12 תקצירים של כל היתשובות העיקריות ניתן למצוא בהחשמל בהלכה. ירושלים, המכון למדע והלכה, 1978, עמ' 135-184.

13 Solomon B. Freehof, *The Responsa Literature* (Philadelphia: Jewish Publication Society, 1955) pp. 181-189. עיין גם Philip Goodman, *The Passover Anthology* (Philadelphia: Jewish Publication Society, 1961) pp. 90-92. י.ד. אייזנשטיין, אוצר דינים ומנהגים (New York: Hebrew Publishing Co., 1917) 248; וכן "מצה", האנציקלופדיה אוצר ישראל (New York: 1907-1913), VI, 277-278. ספר יוסף תקוה (St. Louis, 1903) לרי זכריה רוזנפלד הוא ניסיון חלוצי של רב אורתודוקסי לקבוע את התנאים ההלכתיים שבהם המצות מתוצרת מכונה – הוא מודה בתפוצתן הנרחבת בארצות הברית – עשויות להיות מותרות. ההסכמות שבספר מורות, שהסוגיה נותרה שנויה במחלוקת. למקורות מעודכנים יותר ולדעת תורה נגד מצות מתוצרת מכונה, עיין Sholom Y. Gross, *Mitzvah Encyclopedia*, (New York, 1981) 1, pp. 65-68.

14 *Who's Who in American Jewry* 3 (1938-39), p. 702. הרבנים שהוזכרו שם היו "רי הוכשטרן [הוכשטיין]. יצחק בלאזר, זרח בראורמן, טוביה רוז ורי הירש מסלובודקה."

15 *Ibid*, 702; *New York Times*, October 10, 1943, p. 49 col. 2.

16 *Manischewitz V. Commissioner of Internal Revenue* 1140 ב-מפרט את תרומת החברה לשייבה מ-1920 ועד 1947. לפיכך נראה שקביעת האנציקלופדיה **יודאיקה** (כרך 11, עמודה 878), כאילו הישיבה נסגרה ב-1943, מוטעית.

17 *Manischewitz V. Commissioner of Internal Revenue* at 1141-1142.

18 *Kashrut at Manischewitz*, 3-4; Jonathan D. Sarna and Nancy H. Klein, *The Jews of Cincinnati* (Cincinnati: Center for the Study of the American Jewish Experience, 1989) p. 123.

19 *Kashrut at Manischewitz*, p.3; *Manischewitz V. Commissioner of Internal Revenue* at 1141-1142.

20 *Who's Who in American Jewry* 3 (1938-39) p. 702; *New York Times*, October 10, 1943, 49:2; Nathan M. Kaganoff (ed.), *Guide to American-Holy Land Studies 1620-1948. Volume 3. Economic Relations and Philanthropy* (New York: Praeger, 1983) 38, cf. 46.

21 *Manischewitz V. Commissioner of Internal Revenue* at 1141-1144.

22 Simcha Fishbane, "The Founding of Kollel America Tifereth Yerushalayim." *American Jewish Historical Quarterly* 64 (December 1974) pp. 120-136; Nathan M. Kaganoff, "American Rabbinic Books Published in Palestine." *A Bicentennial Festschrift for Jacob Rader Marcus*, B.W.Korn (ed.), (New York: Ktav, 1976) pp. 235-261.